

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Maciej Dorna

U ŹRÓDEŁ TERYTORIALNEGO USTROJU KRZYŻACKICH PRUS –UKŁAD W SPRAWIE PODZIAŁU ZIEM PRUSKICH POMIĘDZY BISKUPEM PRUS CHRYSYANEM A ZAKONEM KRZYŻACKIM Z 1232 R.

Słowa kluczowe:

Układ w sprawie podziału Prus z 1232 r., biskup Prus Chrystian, zakon krzyżacki, legat Wilhelm z Modeny

Schlüsselwörter:

Vertrag vom Jahr 1232 über die Teilung des Preußenlandes, Bischof Christian von Preußen, Deutscher Orden, Legat Wilhelm von Modena

Keywords:

Treaty on the division of Prussia in 1232, Christian, the Bishop of Prussia, the Teutonic Order, William of Modena, the papal legate



INSTYTUT POLSKICH
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Charakterystyczną cechą dyskusji wokół początków władztwa zakonu krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i w Prusach jest jej zogniskowanie na dokumentach obrazujących rozwój stanu posiadania i zmiany statusu prawnego Zakonu w pierwszych latach po jego sprowadzeniu do Polski. Daty wystawienia tych dokumentów wyznaczają chronologiczny szkielet wszystkich rekonstrukcji tego procesu, a ich treść stanowi podstawowe tworzywo tychże rekonstrukcji. Jest to sytuacja całkowicie naturalna, jednakże wiąże się z nią niebezpieczeństwo niezauważania lub niedoceniań znaczenia tych faktów, które nie pozostawiły po sobie bezpośrednich świadectw w postaci zachowanych dokumentów. Los taki spotkał tytułowy układ w sprawie podziału Prus, o którego zawarciu dowiadujemy się jedynie za pośrednictwem kilku dokumentów z lat 40-tych i 50-tych XIII wieku.

Chociaż, jak wszystko na to wskazuje, ten zawarty przy pośrednictwie legata Wilhelma z Modeny układ był jednym z kluczowych elementów rozgrywki biskupa z Zakonem o kształt przyszłego porządku w Prusach, to wskutek niezachowania się bezpośrednich świadectw jego zawarcia przegrał poniekąd walkę o miejsce w świadomości badaczy z odnoszącym się również do kwestii podziału ziem pruskich tzw. „układem z Rubenicht”, jak zwykle się określać nadanie biskupa Chrystiana na rzecz Krzyżaków, dokonane w początkach 1231 roku nad potokiem Rubenicht

w Austrii¹. Dość powiedzieć, że dwie sztandarowe syntezy dziejów zakonu krzyżackiego w Prusach nie wspominają o nim w ogóle², zaś w innych nowszych publikacjach jest on kwitowany lakonicznymi wzmiankami, niemogącymi pretendować do wyjaśnienia jego okoliczności i znaczenia³. Spośród historyków ostatniej doby jedynie Marc Löwener uznał te kwestie za warte głębszego namysłu⁴, zaś dawniej podejmowali je także Alfred Lentz⁵, Paul Reh⁶, Stanisław Kujot⁷ i Gustaw Adolf Donner⁸. Ponieważ ustalenia wszystkich tych badaczy rozmiągają się w istotnych punktach i żadnemu z nich nie udało się w sposób niebudzący wątpliwości osadzić omawianego układu w kontekście stosunków biskupa Prus z Zakonem, w sposób naturalny otwiera to pole do dalszej dyskusji, której stawką jest pełniejsze rozumienie procesu ucierania się *modus vivendi* biskupa Chrystiana i Krzyżaków w perspektywie podboju i chrystianizacji ziem pruskich.

Wobec niezachowania się dokumentów, których wystawienie musiało bez wątpienia towarzyszyć zawarciu interesującego nas układu, najważniejszym źródłem informującym nas o jego postanowieniach i okolicznościach jest pismo Wilhelma z Modeny z 21 lutego 1251 roku, w którym były legat dokonał interpretacji tego układu z punktu widzenia kwestii prawa do pobierania przez zakon krzyżacki dziesięciny w należącej do tegoż części Prus⁹. W piśmie tym czytamy: *Cum questio verteretur inter Christianum, primum episcopum Prussie generalem, et fratres*

¹ *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung*, Bd. I, *Die Bildung des Ordensstaats. Erste Hälfte*, hrsg. v. Rudolf Philippi, Königsberg 1882 (dalej cyt. PrUB I/1), nr 83.

² M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk 1988, ss. 122–130 (jedyną reminiscencją owego układu jest tutaj informacja na temat dokonanego przez Wilhelma z Modeny „wnet po powrocie Chrystiana z niewoli” podziału ziemi lubawskiej pomiędzy Chrystiana i Krzyżaków; zob. ibidem, s. 129; na temat źródłowych podstaw tej informacji zob. niżej); *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008, ss. 53–61 (fragment autorstwa M. Dygo), ss. 143–145 (fragment autorstwa A. Radziwińskiego).

³ M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, s. 84; J. Powierski, *Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236–1242*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1970, nr 2 (108), s. 183; idem, *Krzyżackie podboje ziem nad Zalewem Wiślanym a lubeccanie (od założenia miasta Elbląga do pierwszej lokacji miasta Braniewa)*, [w:] idem, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 2, Malbork 2005, s. 546; idem, *Chrystian bp pruski*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1, Gdańsk 1992, s. 215.

⁴ M. Löwener, *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1998 (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 7), ss. 93 i nn.; idem, *Początki Zakonu Niemieckiego w Prusach do połowy XIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, 2000, t. 65/1, ss. 13 i n.

⁵ A. Lentz, *Die Beziehungen des Deutschen Ordens zu dem Bischof Christian von Preussen*, *Altpreussische Monatsschrift*, 1892, Bd. 29, ss. 376 i nn.

⁶ P. Reh, *Zur Klarstellung über die Beziehungen des deutschen Ordens zu Bischof Christian von Preussen*, *Altpreussische Monatsschrift*, 1894, Bd. 31, H. 3–4, ss. 363 i nn., 368.

⁷ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, Toruń 1904, ss. 31, 42 i nn.; idem, *Dzieje Prus Królewskich, część I. Do roku 1309 (ciąg dalszy)*, Toruń 1914 (*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 21), ss. 680 i nn.

⁸ G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern († 1251)*, Helsingfors 1929, ss. 249 i nn.

⁹ PrUB I/1, nr 238.

de domo Theutonica super divisione terrarum et reddituum, et nos in partibus illis tunc temporis plene legacionis officio fungeremur, talem de consensu parcium concordiam et transactionem stabilivimus inter eos, quod de terris tunc acquisitis et in posterum acquirendis fratres, qui portant pondus diei et estus, duas partes haberent cum omni temporalis proventu, et episcopus terciam cum omni integritate haberet, sic tamen quod in duabus partibus fratrum illud ius haberet spirituale, quod non potest nisi per episcopum exerceri.

Jak wynika z przytoczonej relacji, omawiany układ zakładał oddanie pod władzę biskupa trzeciej części już pozyskanych i mających w przyszłości zostać pozyskanymi ziem pruskich, zaś pozostałe dwie trzecie Prus miały przypaść Zakonowi jako dźwigającemu główny ciężar podboju Prus. Ze słów legata wynika nadto, że układ ten doszedł do skutku w wyniku postępowania rozjemczego, wszczętego w odpowiedzi na spór biskupa Chrystiana z Zakonem o ziemię i dochody, a przeprowadzonego właśnie przez Wilhelma z Modeny. W innym miejscu swego pisma ten ostatni jeszcze wyraźniej podkreślił charakter zawartej ugody, określając siebie wprost mianem rozjemcy: *nos, qui mediatores fuimus et intencionem et intellectum utriusque partis plenissime intelleximus.*

Przywołana relacja nie zawiera natomiast żadnych informacji pozwalających na precyzyjne datowanie będącego jej przedmiotem układu. Pośrednią wskazówką w tej mierze jest jedynie zawarte w niej odwołanie do legackiej funkcji Wilhelma z Modeny, dające możliwość poszukiwania przesłanek dla ustalenia czasu zawarcia omawianego układu w chronologii działalności tego ostatniego w regionie nadbałtyckim.

Oprócz pisma Wilhelma z Modeny z 21 lutego 1251 roku do omawianego układu nawiązuje także list mistrza krajowego Henryka von Weida do Lubeczan z 31 grudnia 1241 roku, w którym pruski preceptor przedstawił adresatom warunki założenia przez nich miasta w Sambii¹⁰: *Itaque deliberatione unanimi super hiis vestre discretionis taliter duximus respondendum, quod locum vobis libenter concedimus et addimus dimidiam partem partis, que nos in predicta terra ex divisione contingit facta per dominum legatum inter dominum episcopum Pruscie et nos, que talis est, quod nobis cedent due partes et ipsi tercia in omni terra subiugata vel in posterum subiuganda.*

Należy tu wreszcie wymienić dokument księcia Konrada Mazowieckiego i jego synów Bolesława, Kazimierza i Siemowita z 20 września 1242 roku, w którym wystawcy zaświadczyli o odstąpieniu przez Krzyżaków księciu Bolesławowi

¹⁰ PrUB I/1, nr 140. Data tego dokumentu (*Anno gracie MCCXLII. pridie Kal. Januarii*) została przez wydawcę rozwiązana jako 31 XII 1242 r., jednak w obliczu dowodnego stosowania przez Krzyżaków w Prusach w XIII w. stylu *a nativitate*, powinniśmy ją rozwiązać jako 31 XII 1241 r.; zob. M. Dorna, *About the date when the foundation privilege was granted to Chełmno and Toruń*, *Zapiski Historyczne*, 2015, t. 80/4, ss. 94 i nn. Por. też J. Powierski, *Chronologia*, ss. 178 i nn.

Konradowicowi połowy należącej do Zakonu części ziemi lubawskiej¹¹. W przypadku tego ostatniego źródła mamy jednak do czynienia ze świadectwem – by tak rzec – niesuwerennym, gdyż jedynie w świetle dwóch pozostałych przekazów może być ono odczytywane jako źródło odnoszące się do generalnego układu w sprawie podziału Prus. Zobaczmy: *Nos Cunradus [...] notum facimus universis, quod frater Henricus dictus de Wida, preceptor domus Teutonice in Prussia [...] inspecta quoque ordinatione olim celebrata inter dominum episcopum Pruscie Xpistianum et fratres de domo Teutonica a domino legato super divisione terre Lubeuo in hunc modum, quod tertia pars ei cedat et due ipsi fratribus; de hoc toto, quod ipsos contingit, cessit per medium filio nostro [...]*.

Jak widać, jako przedmiot układu podziałowego biskupa Chrystiana z Zakonem zamiast całych Prus została tutaj wskazana ziemia lubawska. Wydaje się wszakże, iż również w tym wypadku mamy do czynienia z reminiscencją generalnego porozumienia podziałowego w sprawie Prus, gdyż trudno byłoby wskazać powody, dla jakich Henryk von Weida – na którego relacji opiera się bez wątpienia analizowany fragment dokumentu Konrada Mazowieckiego i jego synów – miałby po zawarciu tegoż porozumienia (wzmiankowanego przez siebie samego po raz pierwszy już 31 grudnia 1241 roku) odwoływać się do ewentualnego wcześniejszego częściowego układu w sprawie ziemi lubawskiej, zdezaktualizowanego (gdyby porozumienie takowe zostało w istocie zawarte) przez nowy całościowy układ w sprawie podziału Prus. Można sądzić, że zawężenie przez dyktatora dokumentu polskich ksiąg przedmiotu przywołanego w tymże dokumencie układu podziałowego do ziemi lubawskiej dokonało się w drodze swoistego skrótowego myślowego, uwarunkowanego przez przedmiot ówczesnych rokowań polsko-krzyżackich – właśnie podział ziemi lubawskiej. Do powstania tego skrótowego myślowego, uwarunkowanego przez przedmiot ówczesnych rokowań polsko-krzyżackich – właśnie podział ziemi lubawskiej. Do powstania tego skrótowego mogła się też przyczynić możliwa niejednoznaczność relacji Henryka von Weida, która, jak się wydaje, bazowała na sformułowaniach użytych już wcześniej w cytowanym liście wspomnianego dostojnika do Lubeczan¹², a umożliwiającą przy pobieżnej lekturze – co potwierdza przykład jednego ze współczesnych badaczy – odczytanie informacji o układzie w sprawie podziału Prus jako odnoszących się tylko do jednej z pruskich ziem, w tym wypadku do Sambii¹³.

Jakkolwiek dokument Konrada Mazowieckiego i jego synów z 20 września 1242 roku nie wychodzi w kwestii warunków porozumienia podziałowego Chry-

¹¹ PrUB I/1, nr 139.

¹² Przemawiają za tym paralele pomiędzy odnośnym fragmentem dokumentu polskich ksiąg a analogicznym fragmentem rzeczoności listu. Dotyczą one z jednej strony opisu przyjętej w układzie Chrystiana z Krzyżakami zasady podziału (dokument ksiąg: *quod tertia pars ei cedat et due ipsi fratribus* – list Henryka von Weida do Lubeczan: *quod nobis cedent due partes et ipsi tertia*), z drugiej zaś opisu ziem przyznanych w ramach zawartego porozumienia podziałowego Zakonowi, gdzie posłużono się w obu wypadkach taką samą konstrukcją z czasownikiem „contingere” (dokument ksiąg: *de hoc toto, quod ipsos contingit, cessit per medium filio nostro* – list Henryka von Weida: *addimus dimidiam partem partis, que nos in predicta terra [...] contingit* [wyróżnienie M.D.]).

¹³ Zob. M. Dygo, *Studia*, s. 84.

stiana z Zakonem poza treść dwóch pozostałych omówionych tutaj przekazów, to jednak wyróżnia się tym, że uwzględnia również aspekt chronologiczny rzeczzonego porozumienia, określając je jako *ordinatio olim celebrata*. Informację tę za kluczową dla datowania owego układu uznali A. Lentz oraz M. Löwener, którzy na podstawie przysłowka *olim* założyli, iż pomiędzy 20 września 1242 roku a momentem zawarcia rzeczzonej ugody musiała istnieć znacząca rozpiętość czasowa, co z kolei kazało obu tym badaczom odnieść ten układ do okresu poprzedzającego popadnięcie biskupa Prus w kilkuletnią niewolę u Prusów, w której znalazł się Chrystian już około połowy 1233 roku i z której wyszedł nie wcześniej, niż pod koniec lat 30-tych XIII wieku¹⁴. W opinii Lentza datację taką uzasadniały również zawarte w odnoszącym się do postanowień interesującego nas układu dokumencie Wilhelma z Modeny z 1251 roku słowa: *Et ita observatum est a longis retro temporibus...*, mające w opinii wspomnianego badacza wydźwięk analogiczny jak sformułowanie *ordinatio olim celebrata*¹⁵. Z kolei dla M. Löwenera argumentem za datowaniem rzeczzonego układu na okres przed niewolą Chrystiana był także fakt złożenia przez Chrystiana po wyjściu z niewoli skargi przed papieżem na postępowanie Krzyżaków w trakcie jego uwięzienia, świadczący o złym stanie ówczesnych stosunków biskupa z Zakonem i tym samym wykluczający zdaniem wspomnianego autora możliwość zawarcia wówczas układu w sprawie podziału Prus¹⁶.

Jeśli idzie o ściślejsze datowanie tego układu i ustalenie jego okoliczności, A. Lentz i M. Löwener podążyli jednak odmiennymi drogami. Pierwszy z badaczy datował go już na schyłek 1229 roku, starając się w ten sposób pogodzić informacje źródeł na temat udziału Wilhelma z Modeny w zawarciu tegoż układu z własnymi ustaleniami na temat chronologii działalności legackiej tegoż, zgodnie z którymi przed popadnięciem biskupa Chrystiana w niewolę biskup Modeny przebywał w Prusach tylko w latach 1228–1229¹⁷. Z kolei M. Löwener datował go na okres po nadaniu biskupa Chrystiana z Rubenicht z początków 1231 roku, uznawszy zarazem stosownie do ugruntowanych w nauce poglądów na temat itinerarium Wil-

¹⁴ A. Lentz, *Die Beziehungen*, s. 381, przyp. 1; M. Löwener, *Die Einrichtung*, s. 98; jako terminus ante quem odzyskania wolności przez Chrystiana zwykło się w literaturze traktować datę dokumentu księcia pomorskiego Świętopełka z 11 VI 1238 r., w którym książę zadeklarował, że w razie złamania przez siebie warunków pokojowego sąsiedztwa z Zakonem podda się karze ekskomuniki ogłoszonej przez *Prusie episcopum, cuius diocesis est terre nostre viciniior* (PrUB I/1, nr 129). Rację ma jednak bez wątpienia M. Löwener, gdy twierdzi, że zapis ten nie dotyczy wcale osoby Chrystiana, lecz odnosi się do nieokreślonego biskupa tej z przyszłych pruskich diecezji, która będzie sąsiedować z ziemiami księcia Świętopełka (zob. M. Löwener, *Die Einrichtung*, s. 93 i nn, idem, *Początki*, s. 18). W tej sytuacji w ślad za niemieckim badaczem za pierwszy ślad odzyskania wolności przez Chrystiana winniśmy uznać pismo Grzegorza IX do Wilhelma z Modeny z 23 III 1240 r., w którym papież polecił swemu legatowi dopomóc Chrystianowi w zebraniu kwoty okupu za uwolnienie go i jego brata z niewoli (PrUB I/1, nr 133).

¹⁵ A. Lentz, *Die Beziehungen*, s. 381, przyp. 1; tamże jeszcze dwa inne argumenty mniejszej wagi.

¹⁶ M. Löwener, *Die Einrichtung*, s. 97.

¹⁷ A. Lentz, *Die Beziehungen*, s. 379. Na temat chronologii pierwszej legacji pruskiej Wilhelma zob. ibidem, ss. 396 i nn.

helma z Modeny, wykluczających bytność legata w Prusach w latach 1230–1233, że układ ten musiał zostać zawarty poza obszarem misji pruskiej. Zdaniem M. Löwenera doszło do tego najprawdopodobniej w czerwcu 1231 roku na papieskim dworze w Rieti, podczas domniemanego przez tego badacza spotkania Wilhelma z Modeny z wielkim mistrzem Hermanem von Salza i biskupem Chrystianem¹⁸.

W swym przekonaniu o wczesnej metryce będącego przedmiotem niniejszych rozważań układu A. Lentz i M. Löwener pozostają odosobnieni. Wszyscy inni uczeni, którzy odnotowali fakt dojścia do skutku tego porozumienia, kładli jego zawarcie na okres po wyjściu biskupa Chrystiana z niewoli, widząc w nim owoc końcowej fazy długiej nadbałtyckiej legacji Wilhelma z Modeny z lat 1234–1242. Większość tych propozycji datacyjnych zamyka się w przedziale lat 1239–1242¹⁹; w tych ramach czasowych umieszczał omawiane porozumienie także G. A. Donner (1239), choć badacz ten dopuszczał jednocześnie możliwość datowania go już na lata 1236–1237, przekonując, że biskup Prus mógł wyjść z niewoli dużo wcześniej niż zakładała to historiografia²⁰. Cel tych usiłowań biografa Wilhelma z Modeny był jasny – chodziło o pogodzenie danych źródeł na temat zawarcia rzeczonoego układu przy udziale Wilhelma z Modeny, co zdaniem Donnera było możliwe tylko w latach 1234–1242, z widniejącym w dokumencie polskich książąt z 20 września 1242 roku określeniem *ordinatio olim celebreta*²¹.

Fakt, iż większość badaczy skłaniała się do datowania omawianego układu na końcowy okres długiej nadbałtyckiej legacji Wilhelma z Modeny, nie dziwi, gdyż wybór taki jest zgodny z jednoznacznymi danymi źródeł na temat zawarcia tego układu na obszarze misji pruskiej, a jednocześnie nie stoi, jak propozycje A. Lentza, w rażącej sprzeczności z wyłaniającym się z całości kształtu materiału źródłowego obrazem stosunków biskupa Chrystiana z Krzyżakami. Wbrew interpretacjom A. Lentza i M. Löwenera za ważki argument przeciwko niemu trudno byłoby też uznać przysłówek *olim* z cytowanej powyżej frazy *ordinatio olim celebreta*, skoro argument ten przechodzi do porządku dziennego nad niejednoznacznością tego słowa²². Również użyta przez Wilhelma z Modeny w jego piśmie z 1251 roku formuła *Et ita observatum est a longis retro temporibus...* nie stoi z owym wyborem w kolizji,

¹⁸ M. Löwener, *Die Einrichtung*, ss. 97 i nn. Niemiecki badacz nie wykluczał, że układ ten doszedł do skutku w innym miejscu i czasie, jednak także w Italii i nie później niż przed końcem czerwca 1232 r., gdy Chrystian miał już przebywać na terenie Polski. Por. *Państwo zakonu krzyżackiego*, s. 60, przyp. 28, gdzie M. Dygo ocenił tę koncepcję jako pozbawioną podstaw źródłowych.

¹⁹ M. Perlbach, *Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts*, Königsberg i. Pr. 1876, s. 57, nr 192 (lata 1240–1242); P. Reh, *Zur Klarstellung*, ss. 365, 368 (lata 1239–1240); S. Kujot, *Kto założył parafie*, s. 43 (najpóźniej w 1239 r.); idem, *Dzieje*, s. 681 (koniec 1240 r.); J. Powierski, *Krzyżackie podboje*, s. 546 (druga połowa 1240 lub 1241 r.); idem, *Chrystian*, s. 215 (lata 1240–1242); M. Dygo, *Studia*, s. 84 (przed 1242 r.).

²⁰ G. A. Donner, *Kardinal*, ss. 249, 252 i nn.

²¹ *Ibidem*, s. 253.

²² Zob. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. VI, Wrocław etc. 1985–1992, kol. 1014, gdzie jako jedno ze znaczeń: „poprzednio”.

gdyż w ogóle nie odnosi się ona do czasu zawarcia interesującego nas układu²³. Trzeba też powiedzieć, że wybór ten – pozostawiając na boku kwestię trafności propozycji poszczególnych badaczy w zakresie konkretnych dat rocznych – zasadniczo nie kłóci się z naszą wiedzą na temat stosunków biskupa Chrystiana z Zakonem w okresie po wyjściu Chrystiana z niewoli, jakkolwiek bowiem bezpośrednio po odzyskaniu przez biskupa wolności stosunki te, jak o tym świadczy bulla Grzegorza IX z 11 kwietnia 1240 roku²⁴, obracały się wokół kwestii odzyskania przez Chrystiana dóbr i uprawnień zagarniętych przez Krzyżaków w okresie jego uwięzienia, nie zaś wokół kwestii podziału Prus, to jednak nie można kategorycznie wykluczyć, że po częściowym przynajmniej naprawieniu krzywd Chrystiana – co, jak się wydaje, stało się faktem²⁵ – na porządku dziennym relacji biskupa z Zakonem mogła stać również i ta druga sprawa.

Na przekór powyższym stwierdzeniom należy się jednak opowiedzieć za innym wariantem datacji interesującego nas porozumienia podziałowego. Mowa tu o roku 1232, w którym wedle wszelkiego prawdopodobieństwa Wilhelm z Modeny również odwiedził terym misji pruskiej.

Kluczowe znaczenie dla tego ustalenia ma niezauważone przez naukę niedysyjsze spostrzeżenie ks. Stanisława Kujota dotyczące skierowanej do Prusów bulli papieża Grzegorza IX z 11 stycznia 1233 roku, w której papież, powołując się na relację Wilhelma z Modeny o gotowości Prusów do przyjęcia chrześcijaństwa i przedstawiając ową gotowość jako efekt działań Wilhelma z Modeny w trakcie jego powtórnej legacji, zaprosił do siebie przedstawicieli gotowych do przyjęcia chrztu Prusów w celu utwierdzenia całej ich społeczności w słuszności obranej dro-

²³ Dotyczy ona bowiem praktyki zaliczania dziesięcin w poczet dochodów z ziem przyznanych Krzyżakom w ramach porozumień podziałowych w Inflantach i Prusach.

²⁴ PrUB I/1, nr 134.

²⁵ O tym, że „rekonkwista” Chrystiana zainicjowana przezeń po jego wyjściu z niewoli zakończyła się przynajmniej częściowym powodzeniem, przekonuje porównanie referującej jego skargę na Krzyżaków bulli Grzegorza IX z 11 IV 1240 r. oraz skierowanej do niego bulli Innocentego IV z 30 VII 1243 r. (PrUB I/1, nr 144) pod kątem informacji o jego aktualnym stanie posiadania. Otóż podczas gdy w pierwszej z bull czytamy o zagarnięciu przez Krzyżaków wszystkich uprawnień i dochodów Chrystiana na terenie jego biskupstwa oraz wszystkich jego dóbr i uprawnień w ziemi chełmińskiej, to druga zawiera unieważnienie dokonanych przez Chrystiana alienacji bliżej nieokreślonych dochodów na tych terenach (*quicquid de terra Pruscie vel terra Culmensi aut ipsius alienasti proventibus, in irritum revocamus*). Wynika stąd, że pomiędzy wystawieniem obu dokumentów biskup musiał odzyskać przynajmniej część swych prerogatyw zarówno na terenie swej *terra episcopatus*, jak i w ziemi chełmińskiej. Stało się to najpewniej w wyniku zarządzanego przez Grzegorza IX w bulli z 11 IV 1240 r. postępowania rozjemczego, które mieli przeprowadzić biskup Miśni oraz prepozyci dwóch miśnieńskich kapituł. Dodajmy, że o poprawie sytuacji Chrystiana świadczą również jego plany założenia w Prusach klasztoru, o których jest mowa w statutach cysterskiej kapituły generalnej z 1242 r. Inicjatywa ta musiała już wówczas wyjść poza wstępną fazę, skoro kapituła zarządziła wówczas inspekcję wspomnianego klasztoru, którą mieli przeprowadzić opaci z Łądu i Oliwy (*Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, ed. J. M. Canivez, t. II, Louvain 1934, s. 250). Obszernie na temat tej fundacyjnej inicjatywy Chrystiana patrz: A. M. Wyrwa, *Biskup Chrystian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego w Prusach*, [w:] *Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*, red. D. A. Dekański, B. A. Grenz, A. Słyszewska, A. M. Wyrwa, Pelplin – Tczew 2002, ss. 313 i nn (tam dalsza literatura).

gi. Ks. Kujot uznał mianowicie treść tej bulli za dowód bytności Wilhelma z Modeny na terenie misji pruskiej w 1232 roku i jest to bez wątpienia pogląd słuszny, zważywszy na jednoznaczne podkreślenie przez papieża świeżości relacji Wilhelma i powtórności jego pobytu w Prusach, gdzie był Wilhelm uprzednio w latach 1228–1229²⁶. Należy przy tym dodać, że z powyższą interpretacją korespondują ustalenia Gustawa Adolfa Donnera na temat aktywności Wilhelma z Modeny w 1232 roku na terenie jego własnej diecezji²⁷. Ostatni ślad tej aktywności pochodzi mianowicie z 13 lipca tego roku, po czym Wilhelm aż do początku 1233 roku znika z pola widzenia, zaś we wrześniu i październiku 1232 roku na terenie jego diecezji jest widoczny jego zastępca²⁸. G. A. Donner wysnuł z tych faktów wniosek, że Wilhelm musiał wyjechać gdzieś jesienią 1232 roku, jednak uczony pozostawił otwartą kwestię celu tej podróży, gdyż nie wiązał tej kwestii z bullą z 11 stycznia 1233 roku, którą traktował jako reminiscencję pobytu Wilhelma w Prusach w latach 1228–1229²⁹. Tymczasem biorąc pod uwagę wymowę bulli z 11 stycznia 1233 roku, mamy pełne prawo interpretować absencję Wilhelma na terenie jego diecezji w drugiej połowie 1232 roku właśnie przez jej przyzmat, uznając tym samym, że pomiędzy 13 lipca 1232 a 11 stycznia 1233 roku Wilhelm z Modeny po raz drugi odwiedził teren misji pruskiej. Uwzględniając czas potrzebny Wilhelmowi na pokonanie drogi do Prus i z powrotem, możemy jego pobyt na obszarze misji pruskiej datować z grubszą na ten sam okres, w którym na terenie diecezji modeńskiej pojawia się jego zastępca, a więc na wrzesień–październik 1232 roku.

Powyższa konstatacja nie stanowi rzecz jasna sama w sobie wystarczającej przesłanki do datowania interesującego nas układu właśnie na jesień 1232 roku. Szalę na korzyść tego wariantu datacji przechyła jednak okoliczność, że w trakcie swego ówczesnego pobytu w Prusach Wilhelm z Modeny dowodnie pośredniczył w rokowaniach Chrystiana z Krzyżakami i doprowadził do zawarcia pomiędzy nimi innego układu, którego warunki niejako wymuszają przyjęcie założenia, iż towarzyszyło mu interesujące nas tutaj porozumienie w sprawie podziału Prus.

Układ, o którym mowa, dotyczył uposażenia biskupa Chrystiana w ziemi chełmińskiej i wiedzę na jego temat czerpiemy również jedynie ze świadectw pośrednich. Są to znany akt Wilhelma z Modeny z 28 lipca 1243 roku, ustanawiający organizację diecezjalną w państwie zakonu krzyżackiego, oraz pozostający z tymże

²⁶ S. Kujot, *Dzieje*, s. 594 i nn.; PrUB I/1, nr 95: *Referente sane ven. fr. nostro Mutinensi episcopo, nuper accepimus, quod vos, illo totaliter inspirante, qui ubi vult spirat, parati estis, recipere verbum dei et eidem episcopo humiliter obedire. Super quo gaudentes in domino, a quo est istud datum optimum, et de cuius gratuito munere noscitur processisse, circa tanti negotii promotionem, pro quo etiam memoratus episcopus concesso sibi legationis officio iterato, fideliter laboravit, quantum nobis datum fuerit desuper, efficacem volumus sollicitudinem adhibere* [wyróżnienie – M. D].

²⁷ G. A. Donner, *Kardinal*, ss. 62 i nn.

²⁸ *Ibidem*, s. 63 z przyp. 1.

²⁹ *Ibidem*, ss. 63, 153 i nn.

aktem w bezpośrednim związku dokument papieża Innocentego IV z 30 lipca 1243 roku, w którym papież nakazał wybrać biskupowi Chrystianowi jedną z utworzonych wówczas diecezji. Interesujące nas informacje przybierają w obu źródłach następującą postać:

Dokument Wilhelma z Modeny z 28 lipca 1243 roku: *Veruntamen in terra Culmensi ad episcopum, qui pro tempore fuerit, pertineat illud duntaxat, quod de communi consensu et voluntate episcopi Pruscie ac fratrum hosp. S. Marie Theuton. et hominum in eadem terra Culmensi manentium ordinatum fuit, quando primo ad habitationem illius deserti homines intraverunt, videlicet una mensura tritici et una mensura siliginis de aratro, et una mensura tritici de unco, et insuper sexcenti mansi de terra in competenti vel competentibus locis ipsius terre Culmensis*³⁰.

Dokument Innocentego IV z 30 lipca 1243 roku: *...quod in forma compositionis facte super terra Culmensi per te ac legatum eundem et dictos fratres nec non ipsius terre incolas plenius continetur*³¹.

Podobnie jak dokumenty nawiązujące do układu Chrystiana z Krzyżakami w sprawie podziału Prus, przytoczone świadectwa dały historykom asumpt do różnych interpretacji. Różnice zdań dotyczą m. in. czasu zawarcia odnotowanego przez nie porozumienia w sprawie uposażenia biskupa Chrystiana w ziemi chełmińskiej, które jedni badacze byli skłonni datować na wczesną fazę relacji biskupa Chrystiana z Krzyżakami, przed niewolą Chrystiana³², inni zaś dopiero na okres po wyjściu biskupa z niewoli³³. W niejednolity sposób określano również stosunek owego porozumienia do tzw. układu wrocławskiego ze stycznia 1230 roku, gdyż

³⁰ PrUB I/1, nr 143; w sprawie daty tego dokumentu zob. A. Radziwiński, *Wokół początków diecezji chełmińskiej*, Zapiski Historyczne, 1996, t. 61/2–3, ss. 7 i nn; M. Löwener, *Die Einrichtung*, ss. 100 i n., przyp. 62.

³¹ PrUB I/1, nr 144. Zob. też PrUB I/1, nr 182 oraz *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, bearb. v. C. P. Woelky, Theil I, Danzig 1885, nr 18, gdzie także reminiscencje owego układu.

³² A. Lentz, *Die Beziehungen*, s. 379 (lata 1228–1229); P. Reh, *Zur Klarstellung*, ss. 358 nn, zwł. ss. 363, 367 (lata 1231–1233); S. Kujot, *Dzieje*, ss. 576 i nn (1231 r.); M. Löwener, *Die Einrichtung*, s. 104 (1231 r.); idem, *Początki*, s. 14, przyp. 32 (1231 r.).

³³ J. Powierski, *Krzyżackie podboje*, s. 546 (druga połowa 1240 lub 1241 r.); idem, *Chrystian*, s. 215 (lata 1240–1242); *Państwo zakonu krzyżackiego*, s. 145 (lata 1241–1242); stanowisko pośrednie w kwestii datowania tego układu zajął M. Dygo, *Studia*, ss. 76 i nn, który przyjął, że cytowany dokument Wilhelma z Modeny wspomina w istocie dwa odrębne układy. Pierwszy miałby dotyczyć tylko daniny zbożowej i zostać zawarty pomiędzy 1231 a 1233 r., z kolei drugi, dotyczący przyznania biskupowi 600 łanów na terenie ziemi chełmińskiej, miałby zostać zawarty dopiero w początkach lat 40. XIII w.; z kolei autor niniejszego artykułu był swego czasu skłonny sądzić, że dokument Wilhelma z Modeny z 28 VII 1243 r. nie mówi w ogóle o żadnym układzie, nie doceniwszy znaczenia, jakie dla interpretacji tego dokumentu ma bulla Innocentego IV z 30 VII 1243 r. Błędem było także zakwestionowanie możliwości udziału ludności ziemi chełmińskiej w ustaleniu wymiaru daniny zbożowej przyznanej w tymże układzie biskupowi; zob. M. Dorna, *Dwa rzekome dokumenty donacyjne dla Krzyżaków datowane na rok 1230*, [w:] *Pielgrzymi, pogrąbowcy, prebendarze*, red. B. Śliwiński, Malbork 2009 (Studia z dziejów średniowiecza, t. 15), s. 74, przyp. 15.

część badaczy utożsamiała ze sobą oba układy³⁴, podczas gdy inni widzieli w pierwszym z nich odrębne porozumienie modyfikujące warunki układu wrocławskiego³⁵. Rozbieżność opinii zarysowała się także w odniesieniu do kwestii udziału Wilhelma z Modeny w zawarciu rzeczzonego układu³⁶.

Mimo rozchwiania poglądów historiografii na omawiany układ jego obraz wyłaniający się z danych źródłowych przedstawia się dość klarownie. Jeśli idzie o kwestię jego datowania, to słowa *quando primo ad habitationem illius deserti homines intraverunt* jednoznacznie wskazują na początkową fazę obecności krzyżackiej w ziemi chełmińskiej i jako takie pozwalają datować ów układ na okres przed niewolą Chrystiana. Do takiego wniosku skłania również treść dokumentu, w którym na potrzeby zarządzonego przez papieża w bulli 11 kwietnia 1240 roku postępowania rozjemczego między Chrystianem i Zakonem opaci klasztorów w Łeknie i Łądzie, Henryk i Jan, zreferowali warunki układu wrocławskiego ze stycznia 1230 roku³⁷. Chodzi mianowicie o fakt, iż wystawcy dowodnie znali warunki układu wzmiankowanego przez Wilhelma z Modeny w dokumencie z 28 lipca 1243 roku, co w wypadku zawarcia tego układu w okresie po niewoli Chrystiana nie mogłoby mieć miejsca, skoro układ ten mógłby zostać zawarty dopiero po zakończeniu postępowania rozjemczego, na potrzeby którego obaj opaci zredagowali swój dokument³⁸.

Co się z kolei tyczy stosunku omawianego układu do układu wrocławskiego, to nieprzystawalność warunków obu układów (o czym niżej) nie pozostawia innej możliwości, niż uznanie wzmiankowanego przez Wilhelma z Modeny w dokumencie z 28 lipca 1243 roku układu za odrębne, późniejsze porozumienie. Z kolei kwestię roli Wilhelma z Modeny w zawarciu tego układu zdaje się rozstrzygać ścisła korelacja pomiędzy jego aktem z 28 lipca 1243 roku a bullą Innocentego IV z 30 lipca 1243 roku, przejawiająca się m. in. w czytelnym powołaniu się przez papieża

³⁴ A. Lentz, *Die Beziehungen*, ss. 379 i nn; J. Pliński, *Die Probleme historischer Kritik in der Geschichte des ersten Preussenbischofs zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Breslau 1903, s. 80, przyp. 1; A. Seraphim, *Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1906, Bd. 19, ss. 50 i nn; por. też G. A. Donner, *Kardinal*, s. 259.

³⁵ P. Reh, *Zur Klarstellung*, ss. 361, 363, 367; M. Löwener, *Die Einrichtung*, ss. 103 i n; por. też M. Dygo, *Studia*, ss. 76 i nn.

³⁶ Za udziałem legata w zawarciu tego układu opowiadali się: A. Lentz, *Die Beziehungen*, ss. 379 i nn; M. Löwener, *Die Einrichtung*, ss. 103 i nn (implicite); idem, *Początki*, s. 14; J. Powierski, *Krzyżackie podboje*, s. 546; z kolei przeciwnego zdania byli: P. Reh, *Zur Klarstellung*, ss. 359 i nn; J. Pliński, *Probleme*, s. 80, przyp. 1; A. Seraphim, *Zur Frage*, s. 51; por. też M. Dygo, *Studia*, s. 79.

³⁷ PrUB I/1, nr 74.

³⁸ O tym, iż opaci Henryk i Jan znali warunki omawianego układu, świadczy podana przez nich zniekształcająca treść układu wrocławskiego informacja, iż przyznane w tymże układzie biskupowi Chrystianowi prawo do pobierania daniny zbożowej obejmowało cały obszar ziemi chełmińskiej, gdy tymczasem dotyczyło ono jedynie tych dóbr ziemskich w ziemi chełmińskiej, które Chrystian nadał w ramach tego układu Krzyżakom; zob. M. Dorna, *Uwagi o interpretacji tzw. układu wrocławskiego pomiędzy biskupem Prus Chrystianem a Krzyżakami ze stycznia 1230 roku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2013, nr 2 (280), s. 191.

na treść zreferowanego przez Wilhelma z Modeny układu (*quod in forma compositionis facte [...] plenius continetur*). Otóż w jej świetle mamy wszelkie podstawy, by domniemywać, iż papież był dobrze poinformowany o okolicznościach tego układu, a co za tym idzie, że zawarta w jego dokumencie informacja o udziale Wilhelma z Modeny w jego zawarciu odpowiadała stanowi faktycznemu. W tej sytuacji datowanie owego układu na czas powtórnej legacji pruskiej Wilhelma z Modeny z jesieni 1232 roku narzuca się jako rozwiązanie oczywiste.

Znaczenie tego układu dla wyjaśnienia rozpatrywanej tutaj kwestii polega na tym, że niejako odwracał on dotychczasowy trend w stosunkach Chrystiana z Krzyżakami, polegający na stopniowym ograniczaniu stanu posiadania biskupa na obszarze ziemi chełmińskiej na rzecz Zakonu. Początek tego trendu wyznacza nadanie przez Chrystiana Krzyżakom w maju 1228 roku dziesięcin w tych dobrach na obszarze ziemi chełmińskiej, które otrzymali Krzyżacy od księcia Konrada Mazowieckiego³⁹. Kolejnym krokiem był układ wrocławski ze stycznia 1230 roku, w ramach którego Prus przekazał na rzecz Krzyżaków dóbr w ziemi chełmińskiej, jakie w 1222 roku otrzymał z nadania biskupa płockiego Gedki i płockiej kapituły katedralnej⁴⁰. W zamian za ową cesję Krzyżacy zobowiązali się wówczas składać Chrystianowi z tychże dóbr daninę zbożową w wysokości jednej miary pszenicy i jednej miary żyta od każdego pługa niemieckiego oraz jednej miary pszenicy od każdego pługa słowiańskiego, a także zgodzili się wydzielić biskupowi w ziemi chełmińskiej obszar do zagospodarowania o łącznej powierzchni dwustu dwudziestu pięciu pługów⁴¹.

Uzgodnienia te już rok później zostały uzupełnione o kolejną cesję Chrystiana, który w dokumencie wystawionym w początkach 1231 roku na terenie Austrii darował Zakonowi pozostające jeszcze w swym ręku uprawnienia w zakresie prawa patronatu i pobierania dziesięcin na obszarze ziemi chełmińskiej oraz posiadłości, które otrzymał na tym obszarze od księcia Konrada Mazowieckiego i nabył na własny koszt⁴². W efekcie stan posiadania Chrystiana na obszarze ziemi chełmińskiej skurczył się do nadziału ziemi i daniny zbożowej przewidzianych dla biskupa w umowie wrocławskiej. Poza tym Chrystian zachował w przekazanych przez siebie Zakonowi dobrach jedynie uprawnienia w zakresie jurysdykcji biskupiej.

Na tym tle warunki układu z jesieni 1232 roku jawią się jako daleko idące wzmocnienie pozycji majątkowej Chrystiana na terenie ziemi chełmińskiej, co dotyczy zwłaszcza przyznanej biskupowi w ramach tego układu daniny zbożowej.

³⁹ PrUB I/1, nr 65.

⁴⁰ PrUB I/1, nr 74; na temat zakresu poczynionych w ramach tego układu koncesji Chrystiana zob. M. Dorna, *Uwagi*, ss. 190 i nn.

⁴¹ M. Dorna, *Uwagi*, ss. 183 i nn; na temat warunków układu wrocławskiego zob. też M. Dygo, *Studia*, ss. 66 i nn.

⁴² PrUB I/1, nr 82.

Jak bowiem należy wnioskować z oświadczenia Wilhelma z Modeny, biskup miał otrzymywać ową daninę na obszarze całej ziemi chełmińskiej, gdy tymczasem analogiczny punkt układu włocławskiego dawał mu prawo do pobierania takowej daniny tylko z tych dóbr, które sam nadał w tym układzie Krzyżakom, a więc z byłych dóbr kościoła płockiego, darowanych mu w 1222 roku⁴³.

W stosunku do układu włocławskiego biskup zdawał się zyskiwać także pod względem rozmiarów przyznanego mu na obszarze ziemi chełmińskiej nadziału ziemi, gdyż przyznane mu w układzie z 1232 roku 600 łanów stanowiło najpewniej – jak wyliczył to M. Dygo – obszar o jedną trzecią większy niż uzyskane przezeń we Włocławku 225 pługów⁴⁴. W tym przypadku nie jest już jednak pewne, czy możemy mówić o realnym poszerzeniu stanu posiadania Chrystiana w ziemi chełmińskiej, gdyż zwiększenie należnego mu nadziału ziemi mogło być jedynie rekompensatą za obiecane mu przez Krzyżaków w układzie włocławskim osadzenie kolonistów na jego gruntach, względnie za pięć dworów, które Krzyżacy obiecali mu odstąpić w wybranych przezeń miejscach ziemi chełmińskiej⁴⁵. Jakkolwiek by było, sama kwestia daniny zbożowej wystarczy, by uznać, że układ z jesieni 1232 roku istotnie poszerzał zakres uprawnień majątkowych biskupa Prus na terenie ziemi chełmińskiej w stosunku do sytuacji wytworzonej w latach 1228–1231.

I tutaj dochodzimy do kluczowej dla nas kwestii relacji pomiędzy owym układem a porozumieniem podziałowym w sprawie Prus. Otóż nie ulega wątpliwości, że znaczące ustępstwa poczynione przez Krzyżaków na rzecz Chrystiana w ziemi chełmińskiej – ustępstwa, podkreślmy to raz jeszcze, odwracające dotychczasową tendencję we wzajemnych stosunkach – nie mogły mieć jednostronnego charakteru, ale musiały być odpowiedzią na ustępstwa Chrystiana na innym polu. To zaś w sposób naturalny kieruje naszą uwagę na układ podziałowy w sprawie Prus, skoro zaakceptowanie w nim przez Chrystiana faworyzującej Zakon zasady podziału Prus było niewątpliwym ustępstwem biskupa i skoro nie sposób wskazać w dziejach jego relacji z Krzyżakami innego wydarzenia, które spełniałoby warunek komplementarności wobec układu z jesieni 1232 roku w sprawie zwiększenia jego uposażenia w ziemi chełmińskiej⁴⁶.

Wobec powyższego datowanie omawianego układu na jesień 1232 roku należy uznać za w pełni uzasadnione. Dodajmy, że przy takim datowaniu odsłania się przed nami jeszcze jedna istotna okoliczność owego układu, jaką jest jego ścisła

⁴³ Zob. wyżej oraz M. Dorna, *Uwagi*, s. 191.

⁴⁴ M. Dygo, *Studia*, s. 79.

⁴⁵ Zob. M. Dorna, *Uwagi*, ss. 183 i nn.

⁴⁶ O komplementarności obu układów byli przekonani także A. Lentz, *Die Beziehungen*, ss. 379 i nn. oraz M. Löwener, *Die Einrichtung*, s. 104; idem, *Początki*, s. 14, nie traktując jej wszakże jako przesłanki dla datowania układu podziałowego w sprawie Prus. Por. też J. Powierski, *Chronologia*, s. 183; idem, *Krzyżackie podboje*, s. 546; idem, *Chrystian*, s. 215.

koincydencja z rozpoczęciem przez Zakon systematycznego podboju ziem pruskich, który wbrew utrwalonym w literaturze poglądom rozpoczął się nie w 1233, ale najpóźniej już w 1232 roku, jak o tym świadczy obecność Ludwika prowizora kwidzyńskiego wśród świadków przywileju lokacyjnego Chełmna i Torunia z 28 grudnia 1232 roku⁴⁷.

Określiwszy tym sposobem czas zawarcia i bezpośrednie okoliczności interesującego nas układu w sprawie podziału Prus, winniśmy je dopełnić próbą osadzenia go w szerszym kontekście stosunków biskupa Chrystiana z zakonem krzyżackim i dziejów krzyżackich Prus w ogóle.

W sposób naturalny narzuca się w tym miejscu pytanie o stosunek tego układu do nadania Chrystiana z Rubenicht z początku 1231 roku, na mocy którego biskup przekazał Krzyżakom trzecią część swych aktualnych i przyszłych ziem w Prusach: *in terris Pruzie, que ad nos ex iure et gratia sedis apostolice spectare videntur, tam confirmatis quam confirmandis, inpetratis et inpetrandis super omnibus, tertiam [partem] ipsis contulimus in vera et perpetua proprietate[m]*⁴⁸. Czy układ z jesieni 1232 roku był jedynie swoistym aneksem do tego nadania, odwracającym tylko przyjętą tamże zasadę podziału ziem pruskich? Otóż na pytanie to należy odpowiedzieć negatywnie, gdyż przedmiot omawianego układu znacząco wykraczał poza przedmiot nadania z Rubenicht. Układ ten odnosił się bowiem do ogółu już podporządkowanych biskupowi i Zakonowi oraz mających w przyszłości zostać im podporządkowanymi ziem pruskich, gdy tymczasem nadanie z Rubenicht dotyczyło jedynie ziem lubawskiej i łęzańskiej (lanzańskiej), darowanych Chrystianowi przed kilkunastoma laty przez pruskich wielmożów Surwabunę i Warpodę, oraz innych ziem, które w drodze podobnych nadań miałyby w przyszłości trafić w ręce Chrystiana⁴⁹. Innymi słowy, o ile nadanie z Rubenicht dotyczyło tylko aktualnych

⁴⁷ PrUB I/1, nr 105; w sprawie datowania przywileju chełmińskiego zob. M. Dorna, *About the date*, ss. 85 i nn.

⁴⁸ PrUB I/1, nr 83.

⁴⁹ Kluczowe argumenty za taką interpretacją nadania z Rubenicht sformułowali Henryk Łowmiański i Tomasz Jasiński. Według pierwszego z uczonych zasadnicze znaczenie dla właściwej interpretacji nadania Chrystiana ma użyty w dokumencie z Rubenicht czasownik „impetrare” (*inpetratis et inpetrandis*), implikujący jego zdaniem „pokojowe metody nabycia” aktualnych i przyszłych ziem, których trzecią część darowywał biskup Krzyżakom; zdaniem H. Łowmiańskiego chodziło tutaj o „koncesje ze strony czynników politycznych” w rodzaju nadań ziem lubawskiej i łęzańskiej (lanzańskiej), których w roku 1215/16 dokonali na rzecz biskupa dwaj nawróceni przez Chrystiana na chrześcijaństwo pruscy wielmoże Surwabuna i Warpoda (zob. H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV* (pierwodr. 1973), [w:] idem, *Prusy–Litwa–Krzyżacy*, Warszawa 1989 (pierwodr. 1973), s. 420, przyp. 43). Przez pryzmat tych samych nadań zinterpretował nadanie z Rubenicht również T. Jasiński, wyszedłszy od konstatacji, że formuła *tam confirmatis quam confirmandis, inpetratis et inpetrandis*, podkreślająca dwoisty status będących przedmiotem nadania Chrystiana ziem, ze swej istoty wyklucza możliwość, by wspomniane w dokumencie Chrystiana uprawnienia biskupa do ziem pruskich wynikające z decyzji papieskich mogły obejmować po prostu całe Prusy. Zdaniem uczzonego uprawnienia te obejmowały jedynie ziemie należące do Chrystiana na mocy dwóch bull Innocentego III z 1216 r., w których papież dokonał konfirmacji nadań Surwabuny i Warpody (dla ścisłości dodajmy, że uczonego pozostawia otwartą kwestię autentyczności bulli potwierdzającej nadanie Chrystianowi ziemi lubawskiej przez Surwabunę, co jednak nie ma w tym miejscu większego znaczenia), oraz ziemie, które w przyszłości na mocy podobnych papieskich kon-

i ewentualnych przyszłych pruskich nabytków Chrystiana pozyskanych drogą pokojową (a ściślej ich trzeciej części), o tyle układ z jesieni 1232 roku obejmował zarówno te ziemie⁵⁰, jak i całą pozostałą część ziem pruskich, a więc również tereny, które miały zostać podporządkowane metodą podboju. Wolno sądzić, że to właśnie prerogatywy obu stron względem tych ostatnich ziem – stanowiących wszak przeważającą część Prus i będących bezpośrednim celem krzyżackiej ekspansji – stanowiły główny punkt sporu zakończony zawarciem omawianego układu.

Co się tyczy przyczyn wspomnianego sporu, to na pozór sprawa ta nie wymaga głębszych roztrząsań, gdyż sam fakt zaistnienia owego sporu zdaje się jednoznacznie świadczyć o tym, że jego podłożem była rywalizacja Chrystiana i Krzyżaków o podporządkowanie sobie całości lub większej części ziem pruskich. Przy bliższym wejrzeniu geneza tego sporu przedstawia się jednak w sposób bardziej skomplikowany. Chodzi mianowicie o to, że w przeciwieństwie do Krzyżaków biskup Chrystian nie stawiał sobie wedle wszelkiego prawdopodobieństwa za cel utworzenia na obszarze ziem pruskich swego biskupiego władztwa terytorialnego, co przypisuje mu część historiografii⁵¹. Wprawdzie zgodnie z układem zawartym przezeń z Krzyżakami w styczniu 1230 roku we Włocławku ci ostatni uznali go za swego „biskupa i pana” i mieli prowadzić podbój Prus niejako w jego imieniu – o czym świadczy przede wszystkim punkt układu włocławskiego mówiący o pierwszeństwie jego biskupiej chorągwi przed zakonną w czasie wypraw wojennych⁵² – jednak nie było to równoznaczne z dążeniem biskupa do poddania zdobytych ziem pruskich swej wyłącznej władzy. Interpretacji takiej sprzeciwia się w każdym razie obecność biskupa wśród świadków nadanego Krzyżakom w czerwcu 1230 roku przez księcia Konrada Mazowieckiego tzw. przywileju kruszwickiego, w którym znalazła się klauzula odstąpienia Krzyżakom przez księcia wszelkich zdobyczy, jakie zdołają pozyskać w Prusach, włączając w to wszystkie nabytki ziemskie⁵³.

firmacji miały wejść w posiadanie biskupa. Za słusznością tejże interpretacji mają zdaniem T. Jasińskiego przemawiać wyraźne nawiązania dyktatu dokumentu Chrystiana z Rubenicht do dyktatu obu bull z 1216 r., a nadto brak w źródłach jakichkolwiek śladów nadania Chrystianowi przez papieża całych Prus; zob. T. Jasiński, *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*, Marburg 2008 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 63), ss. 51 i nn.

⁵⁰ O tym, że układ ten obejmował również ziemie objęte nadaniem z Rubenicht, świadczy omawiany powyżej fakt odwołania się doń w kontekście podziału ziemi lubawskiej pomiędzy Zakon a księcia Bolesława Konradowica.

⁵¹ Opinie zwolenników tej tezy zestawia H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, ss. 420 i nn., przyp. 43; por. M. Dygo, *Studia*, s. 81; G. Labuda, *Podbój Prus w XIII wieku* (pierwodr. 1990), [w:] idem, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane*, Poznań 2007, s. 46.

⁵² PrUB I/1, nr 74: ...*et in expeditionibus vexillum predicti episcopi, tam in eundo, quam in redeundo, ante vexillum sepedictorum fratrum incedere.*

⁵³ PrUB I/1, nr 78: *Preterea quicquid de personis vel bonis omnium Sarracenorum captivacione, depredatione, extorsione, occupatione vel subiugacione mobiliū sive immobiliū, terrarū vel aquarū, atque omnium in eis contentorū quolibet modo fratres predicti adipisci potuerint, cum omni et integro iure ac libertate superius premissae donationis [...] eisdem concessi cum vera proprietate et perfecto dominio quiete possidendum.*

Wprawdzie klauzula ta w niczym nie ograniczała praw Chrystiana na terenie Prus i była jedynie przyobleczoną w formę nadania rezygnacją księcia z ewentualnych roszczeń do przyszłych krzyżackich zdobyczy na terenie Prus⁵⁴, to jednak pośrednio sankcjonowała status Krzyżaków jako podmiotu prowadzącego podbój ziem pruskich niejako na własne konto i trudno przypuszczać, by mogła zostać zaakceptowana przez Chrystiana, gdyby ten stawiał sobie za cel zdobycie rękami Krzyżaków Prus dla siebie. W tej sytuacji – biorąc również pod uwagę brak przesłanek dla uznania przywileju kruszwickiego za falsyfikat bądź też jego „pruskiego” fragmentu za interpolację – musimy inaczej zdefiniować sens zamierzeń Chrystiana wobec ziem pruskich. Na właściwy trop naprowadza nas w tej kwestii teza H. Łowmiańskiego, iż cele Chrystiana względem Prus lokowały się wyłącznie w sferze kościelnej⁵⁵. Jako ilustrację tej tezy potraktował uczony jeden z fragmentów bulli papieża Grzegorza IX z 11 kwietnia 1240 roku, w której papież zreferował treść skargi, jaką po swoim wyjściu z niewoli biskup Chrystian złożył na postępowanie Krzyżaków w okresie swego uwięzienia. Otóż wspominając tamże o koncesjach majątkowych Chrystiana na rzecz Krzyżaków w ziemi chełmińskiej, papież stwierdził w ślad za skargą Chrystiana, iż zostały one poczynione *ad ampliandum episcopatum Pruscie, paganismum impugnandum, defensandam predicationem evangelii pacis ac defensionem fidei catholice*⁵⁶. Jakkolwiek passus ten sam w sobie nie stanowi tak jednoznacznego, jak chciałby H. Łowmiański, świadectwa zawężenia planów Chrystiana względem ziem pruskich wyłącznie do ekspansji w sensie kościelnym, to jednak interpretując go przez pryzmat przywileju kruszwickiego musimy przyjąć taką właśnie interpretację za słuszną i uznać, że strategicznym celem biskupa przyświecającym jego decyzji o zaangażowaniu Krzyżaków jako zbrojnego ramienia własnej misji była jedynie ściśle pojęta chrystianizacja całości ziem pruskich.

W tym miejscu musi się oczywiście pojawić pytanie, co w takim razie stało się powodem sporu, zakończonego zawarciem układu podziałowego z jesieni 1232 roku. Otóż, jak się wydaje, na właściwy trop w tej kwestii naprowadza nas znane nam pismo Wilhelma z Modeny z 21 lutego 1251 roku, w którym były legat odwołał się do układu z jesieni 1232 roku jako do wzorca w zakresie prawa do pobierania dziesięciny na obszarze Prus przez Zakon i biskupów utworzonych w 1243 roku pruskich diecezji. Zasadnicze znaczenie dla rozpatrywanej przez nas kwestii ma ten punkt pisma Wilhelma, w którym legat uzasadnił fakt przyznania Zakonowi prawa do pobierania dziesięciny na obszarze należących do niego dwóch trzecich Prus tym, iż ziemie te przynoszą Zakonowi relatywnie mało dochodów poza dzie-

⁵⁴ Por. M. Dorna, *Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku. Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach*, *Zapiski Historyczne*, 2008, t. 73/1, ss. 13 i nn.

⁵⁵ H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, ss. 419 i nn.

⁵⁶ PrUB I/1, nr 134. Por. H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, s. 420, przyp. 43.

sięciną i gdyby pozbawić Zakon prawa do jej pobierania byłyby one dlań niemal bezużyteczne: *unde, si decimas non haberent fratres, predictae due partes terrarum eisdem quasi inutiliter remanerent*. Dlatego też, jak dowodził, już ramach w zapośredniczonego przez niego układu biskupa Chrystiana z Zakonem w sprawie podziału Prus, przyjęto zasadę, że do dochodów uzyskiwanych przez każdą ze stron z należącej do niej części Prus będzie należała także dziesięcina⁵⁷.

Jak się wydaje, to właśnie kwestia podziału dochodów dziesięcinnych z ziem pruskich mogła stać się zarzewiem sporu zakończonemu zawarciem interesującego nas układu z jesieni 1232 roku. Jako prawdopodobny powód tego sporu można wskazać okoliczność, iż u progu swego zaangażowania w podbój Prus Krzyżacy nie otrzymali żadnych gwarancji udziału w dziesięcinach na obszarze zdobytych ziem pruskich, co w istocie czyniło biskupa Chrystiana potencjalnym głównym beneficjentem ich zdobywczych poczynań na terenie Prus i mogło pchać Krzyżaków do prób rewizji przyjętego modus vivendi z biskupem. Kwestia podziału zdobytych ziem pruskich pomiędzy biskupa i Zakon byłaby tym samym niejako wótnym wobec kwestii podziału dochodów dziesięcinnych z tychże ziem przedmiotem kontrowersji.

Czy kwestia ta stała na porządku dziennym rokowań biskupa z Krzyżakami z inicjatywy samych Krzyżaków, którzy mogli zaproponować biskupowi odstąpienie mu pełni uprawnień władczych do części terytorium Prus w zamian za jego ustępstwa w kwestii dziesięcin, czy to biskup jako pierwszy wysunął roszczenia do pełnego zwierzchnictwa nad częścią terenów Prus w odpowiedzi na krzyżackie roszczenia dotyczące dziesięcin, tego nie wiemy. Istotą zapośredniczonego przez legata Wilhelma z Modeny jesienią 1232 roku układu podziałowego była wszakże właśnie zamiana prerogatyw dziesięcinnych Chrystiana na dwóch trzecich terytorium Prus na pełnię uprawnień władczych biskupa do pozostałej trzeciej części ziem pruskich. W efekcie model koegzystencji biskupa z Krzyżakami zakładający niejako komplementarność ich uprawnień władczych na całym obszarze Prus – przysługujących w wymiarze kościelnym Chrystianowi, zaś w wymiarze polityczno-militarnym Zakonowi – został zastąpiony modelem zakładającym podział ziem pruskich na odrębne władztwa biskupa i Zakonu, w ramach których obie strony miały dysponować pełnią dochodów, i których jedynym spoiwem miała być jurysdykcja biskupa *in spiritualibus*.

Jak była o tym mowa, zgodę Chrystiana na wspomniane warunki podziału ziem pruskich należy traktować jako ustępstwo, gdyż ogół potencjalnych dochodów biskupa z trzeciej części ziem pruskich nie równoważył zapewne utraty przezeń potencjalnych dochodów z dziesięcin na obszarze pozostałych dwóch trzecich Prus przyznanych w tymże układzie Krzyżakom. Ponieważ jednak ustępstwo to

⁵⁷ PrUB I/1, nr 238.

zostało przynajmniej częściowo zrekompensowane biskupowi poszerzeniem jego uprawnień majątkowych w ziemi chełmińskiej winniśmy uznać rozstrzygnięcia Wilhelma z Modeny z jesieni 1232 roku za rozwiązanie kompromisowe.

Chociaż rychłe popadnięcie Chrystiana w niewolę otworzyło Krzyżakom drogę do działań mających na celu podkopanie pozycji biskupa zarówno na terenie Prus, jak i w ziemi chełmińskiej, ci ostatni dowodnie uznawali później układ podziałowy z jesieni 1232 roku za miarodajny, jak o tym świadczą dwa wspomniane wyżej przypadki powołania się na niego przez mistrza krajowego Henryka von Weida na początku lat 40-tych XIII w. Ostatecznym usankcjonowaniem jego miarodajności stało się zaś przeniesienie przez Wilhelma z Modeny przyjętej w nim zasady podziału ziem pruskich na grunt relacji Zakonu z biskupami utworzonych w 1243 roku pruskich diecezji⁵⁸. Tym samym układ ów stał się niejako prąźródłem ustroju terytorialnego krzyżackich Prus i może być uznany za bodaj najbardziej doniosłe w swych skutkach wydarzenie z dziejów relacji biskupa Chrystiana z zakonem krzyżackim.

Przeprowadzone w niniejszym artykule wnioski pozwoliły w dużym stopniu ujednoznaczyć okoliczności i sens znanego nam tylko z pośrednich przekazów z lat 40-tych i 50-tych XIII wieku układu biskupa Chrystiana z zakonem krzyżackim w sprawie zasady podziału ziem pruskich, dzięki czemu obraz rolgrywki biskupa z Zakonem o kształt przyszłego porządku na obszarze misji pruskiej został uzupełniony o kluczowy element. Ten zawarty dzięki mediacji Wilhelma z Modeny układ doszedł wedle wszelkiego prawdopodobieństwa do skutku jesienią 1232 roku, podczas drugiej – zapomnianej dotąd – pruskiej legacji biskupa Modeny i przewidywał podział ziem pruskich wedle zasady 2:1 na korzyść Zakonu. Istotą sporu, który legł u podstaw tego układu nie był, jak wiele na to wskazuje, konflikt analogicznych dążeń biskupa i Krzyżaków do podporządkowania sobie możliwie największej części ziem pruskich w wymiarze politycznym, lecz powstał on na tle roszczeń Krzyżaków do udziału w dochodach dziesięcinnych z terenu Prus, przysługujących zainteresowanemu pierwotnie wyłącznie kościelnym aspektem zwierzchnictwa nad ziemiami pruskimi biskupowi Chrystianowi. Rozwiązanie przewidujące podział Prus na odrębne władztwa biskupa i Zakonu miało zatem przed wszystkim na celu uregulowanie kwestii podziału dochodów z obszaru Prus i sprowadzało się do rezygnacji Chrystiana z dziesięcin na obszarze dwóch trzecich Prus w zamian za pełnię uprawnień władczych do jednej trzeciej ziem pruskich. Rozwiązanie to zostało dopełnione przez drugie zapośredniczone jesienią 1232 roku przez Wilhelma z Modeny porozumienie, w ramach którego – bez wątpienia

⁵⁸ PrUB I/1, nr 143: *Preterea quia fratres predicti totum pondus expensarum et preliorum sustinent, et quia multis oportet eos infeudare terras, sic divisimus terras Pruscie, ut sive unus fuerit episcopus sive plures, fratres duas partes integre cum omni proventu habeant, et episcopus sive episcopi tertiam integre cum omni iurisdictione et iure;* por. M. Löwener, *Die Einrichtung*, ss. 100 i nn; idem, *Początki*, ss. 18, 23 i nn.

w celu zrekompensowania biskupowi ograniczenia jego potencjalnych dochodów z ziem pruskich – uzgodniono zwiększenie jego uprawnień majątkowych w ziemi chełmińskiej. Układ podziałowy z jesieni 1232 roku był pierwszym porozumieniem biskupa z Zakonem dotyczącym podziału ogółu ziem pruskich, gdyż nadanie biskupa Chrystiana z Rubenicht z początków 1231 roku dotyczyło jedynie trzeciej części ziem nabytych i mających w przyszłości zostać nabytymi przez Chrystiana drogą dobrowolnych nadań ze strony nawróconych Prusów, pozostawiając nieuregulowaną kwestię prerogatyw obu stron względem ziem pruskich mających stać się przedmiotem podboju. Wraz z rozpoczęciem przez Zakon najpóźniej w drugiej połowie 1232 roku systematycznego podboju ziem pruskich kwestia ta nabrała jednak palącego charakteru i wobec niemożności rozstrzygnięcia jej przez biskupa i Zakon w drodze uzgodnień dwustronnych musiała stać się przedmiotem mediacji Wilhelma z Modeny, który zadekretowaną wówczas przez siebie zasadę podziału ziem pruskich między biskupa Chrystiana i Zakon (obejmującą również ziemie będące przedmiotem nadania z Rubenicht) uznał za wiążącą również przy ustanowieniu w 1243 roku nowych stosunków kościelnych na obszarze Prus.

Maciej Dorna, *An der Wurzel der Territorialverfassung des Ordenslandes Preußen – der Vertrag vom Jahr 1232 über die Teilung der preußischen Gebiete zwischen dem Preußenbischof Christian und dem Deutschen Orden*

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag versucht der Autor, die Umstände und die Bedeutung eines nur aus indirekten Überlieferungen aus den 40er und 50er Jahren des 13. Jh. bekannten Vertrags zwischen dem Preußenbischof Christian und dem Deutschen Orden bezüglich der Teilung der preußischen Gebiete zu bestimmen. Dieser Vertrag wurde infolge der Vermittlung des päpstlichen Legaten Wilhelm von Modena abgeschlossen und teilte die preußischen Gebiete im Verhältnis 2:1 zugunsten des Deutschen Ordens. Nach Bestimmung des Autors kam er 1232 zustande, während der preußischen Legation Wilhelms von Modena im Herbst desselben Jahres. Dieses Ereignis begleitete ein längeres Abkommen, laut dem für die Akzeptanz durch den Bischof der ihm ungünstigen Teilung des Preußenlandes eine Erweiterung seines Besitzrechtes im Kulmer Land vereinbart wurde. Dieser Vertrag war die erste Vereinbarung Christians mit dem Orden, die sich auf ganz Preußen bezog, weil die Schenkung Christians von Rubenicht Anfang 1231, als der Bischof den dritten Teil der ihm gehörenden preußischen Gebiete an den Orden abtritt, nur seine bischöflichen Gebiete umfasste und nicht diejenigen, die infolge der Eroberung gewonnen werden durften. Der Teilungsvertrag vom Herbst 1232 hatte weitreichende Folgen für die Geschichte des Ordenslandes Preußen; er wurde zum Vorbild der Aufteilung Preußens zwischen den Herrschaftsgebieten des Ordens und der Bischöfe, die von Wilhelm von Modena im Zirkumskriptionsakt vom 28. Juli 1243 verzeichnet wurde.

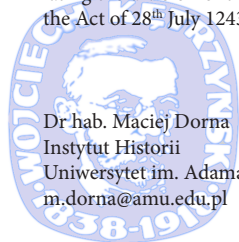
Übersetzt von Maciej Dorna

Maciej Dorna, *At the origins of the Territorial Organisation of Teutonic Prussia – The Division of Prussian Lands between the Bishop of Prussia and the Teutonic Order in a Treaty of 1232.*

Summary

In this article, the author attempts to establish the circumstances and meanings of the texts of the 1240s and 1250s, concerning the division of the Prussian lands, which the Bishop of Prussia along with the Teutonic Order had signed with the papal legate William of Modena. This agreement sub-divided the Prussian lands with a ratio of 2:1 in favour of the Order and according to the author's findings came to fruition in 1232, during the forgotten Prussian mission of Wilhelm of Modena in autumn of this year. It was accompanied by a second agreement, in which, in exchange for the Bishop's acceptance of the unfavourable division of Prussia, it was agreed to increase his property rights in the Kulmerland. This arrangement was the first agreement between Christian and the Teutonic Order to divide all the Prussian lands, for granting Christian of Rubenicht from the start of 1231, under which the Bishop gave the Teutonic Order a third of their Prussian lands, encompassed only the lands acquired by the Bishop, to come into his possession by voluntary means from the converts of Prussia and not on Prussian lands which were to become the targets of conquest. The partitioning of autumn 1232 proved to have far-reaching consequences in the history of the Teutonic Order State in Prussia, for it became a model for regulating the division of the Prussian territories between the bishops and the Order made by William of Modena in the Act of 28th July 1243.

Translated by *Aleksander Pluskowski*



Dr hab. Maciej Dorna
Instytut Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
m.dorna@amu.edu.pl

INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Źródła drukowane

PrUB

1882 *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung, Bd. I. Die Bildung des Ordensstaats. Erste Hälfte*, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg.

Perlbach Max

1876 *Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts*, Königsberg.

UBC

1885 *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, bearb. v. C. P. Woelky, Theil I, Danzig.

Słowniki

Słownik łaciny

1985–1992 *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. VI, Wrocław etc.

Opracowania

Biskup Marian, Labuda Gerard

1988 *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk.

Donner Gustav Adolf

1912 *Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern* († 1251), Helsingfors.

Dorna Maciej

- 2008 *Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku. Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach*, Zapiski Historyczne, t. 73/1, ss. 7–35.
- 2009 *Dwa rzekome dokumenty donacyjne dla Krzyżaków datowane na rok 1230*, [w:] *Studia z dziejów średniowiecza*, t. 15: *Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze*, red. B. Śliwiński, Malbork, ss. 69–92.
- 2013 *Uwagi o interpretacji tzw. układu wrocławskiego pomiędzy biskupem Prus Chrystianem a Krzyżakami ze stycznia 1230 roku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2 (280), ss. 181–201.
- 2015 *About the date when the foundation privilege was granted to Chełmno and Toruń*, Zapiski Historyczne, t. 80/4, ss. 85–102.

Dygo Marian

- 1992 *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa.

Jasiński Tomasz

- 2008 *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*, Marburg.

Kujot Stanisław

- 1904 *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, Toruń.
- 1914 *Dzieje Prus Królewskich, część I. Do roku 1309 (ciąg dalszy)*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 21, Toruń.

Labuda Gerard

- 2007 *Podbój Prus w XIII wieku* (pierwodr. 1990), [w:] idem, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane*, Poznań, ss. 37–53.

Lentz Alfred

- 1892 *Die Beziehungen des Deutschen Ordens zu dem Bischof Christian von Preussen*, *Altpreussische Monatschrift*, Bd. 29, ss. 364–399.

Löwener Marc

- 1998 *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
- 2000 *Początki Zakonu Niemieckiego w Prusach do połowy XIII wieku*, Zapiski Historyczne, t. 65/1, ss. 7–24.

Łowmiański Henryk

- 1989 *Prusy–Litwa–Krzyżacy*, Warszawa.

Państwo zakonu krzyżackiego

- 2008 *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa.

Pliński Johanne

- 1903 *Die Probleme historischer Kritik in der Geschichte des ersten Preussenbischofs zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Breslau.

Powierski Jan

- 1970 *Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236–1242*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2 (108), ss. 167–192.
- 1992 *Christian bp pruski*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1, Gdańsk, ss. 214–216.
- 2005 *Krzyżackie podboje ziem nad Zalewem Wiślanym a lubeczanie (od założenia miasta Elbląga do pierwszej lokacji miasta Braniewa)*, [w:] idem, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 2, Malbork, ss. 539–597.

Radziwiński Andrzej

1996 *Wokół początków diecezji chełmińskiej*, Zapiski Historyczne, t. 61/2–3, ss. 7–19.

Reh Paul

1894 *Zur Klarstellung über die Beziehungen des deutschen Ordens zu Bischof Christian von Preussen*, Altpreußische Monatsschrift, Bd. 31, H. 3–4, ss. 343–370.

Seraphim August

1906 *Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte, Bd. 19, ss. 1–87.

Wyrwa Andrzej Marek

2002 *Biskup Chrystian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego w Prusach*, [w:] *Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*, red. D. A. Dekański, B. A. Grenz, A. Słyszewska, A. M. Wyrwa, Pelplin – Tczew, ss. 303–330.



INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

